

केन्द्रीय संस्कृत विश्वविद्यालय नई दिल्ली
पौरोहित्य एवं कर्मकाण्ड - स्नातकोत्तर डिप्लोमा-पाठ्यक्रमः

प्रस्तावना –

- भारतीयसंस्कृतौ पौरोहित्यकर्मकाण्डस्य अतीव महत्त्वपूर्ण स्थानमस्ति । नित्यनैमित्तिककाम्यकर्मणा मनुष्यः स्वेष्टं धर्मादिपुरुषार्थचतुष्टयं लब्ध्वा कृत्यकृत्यो भवति ।

उद्देश्यम् –

- कर्मणा जायते जन्तुः कर्मणेव विलीयते।
सुखं दुःखं भयं क्षेमं कर्मणेवाभिपद्यते॥ श्रीमद्भागवतम् 10-24-13 ॥
अस्य पत्रस्य यथाविधि अध्ययनेन मन्त्राणां पारायणं, कर्मानुष्ठानकरणं, दक्षपुरोहित निर्माणं च ।

सङ्गतिः –

- पौरोहित्यकर्मणि प्राधान्येन उपयुज्यमानानां स्वस्तिवाचनादीनां ज्ञानम् ।
- नित्यक्रियाविधिः, सन्ध्यातर्पणविधिः, गणेशाम्बिकयोः पूजनज्ञानम् ।

पत्र कोड एवं विषय	पाठ्यवस्तु विवरण	क्रेडिट
DSCC 1 (स्वशास्त्रीय विषय)	पौरोहित्य-कर्मकाण्डपरिचयः सामान्यपूजनप्रयोगः च (ग्रहशान्तिविध्यानुसारम्) Unit – 1 ● भारतीयसंस्कृतौ कर्मकाण्डस्य स्वरूपं महत्त्वञ्च ● ईशवन्दनादिकम् Unit – 2 ● पञ्चाङ्गावलोकनविचारः (तिथि-वार-नक्षत्र-योग-करणादि विचारः) ● सन्ध्यातर्पणविधिः Unit – 3 ग्रहशान्तिविधिः (शान्तिपाठात् आरभ्य स्वस्तिपुण्याहवाचनमभिषेकपर्यन्तञ्च) Unit – 4 अथाऽविघ्नपूजनात् आरभ्य नान्दीश्राद्धविधि पर्यन्तम् Unit – 5 ● प्रायोगिकम् – तर्पणविधिः, सङ्कल्पविधिः, स्वस्तिवाचनं, गणेशाम्बिकयोः पूजनञ्च, षोडशमातृकानिर्माणविधिः, सप्तघृतमातृकानिर्माणविधिः ।	कुल 06
फलतांशः	प्रथमपत्रेऽस्मिन् प्रथमम् एकमधीत्य विद्यार्थिनः भारतीयसंस्कृतौ कर्मकाण्डस्य स्वरूपं महत्त्वञ्च, भारतीयसंस्कृतौ नित्यकर्मणां स्वरूपं महत्त्वञ्च ज्ञास्यन्ति । द्वितीयमेकमधीत्य विद्यार्थिनः नित्यक्रियाविधेः ज्ञानं प्राप्स्यन्ति । तृतीयमेकमधीत्य विद्यार्थिनः स्वस्तिवाचनं सङ्कल्पविधेः, सन्ध्यातर्पणविधेश्च ज्ञानं प्राप्स्यन्ति ।	

	चतुर्थमेककमधीत्य विद्यार्थिनः गणेशाम्बिकयोः पूजनज्ञानं प्राप्स्यन्ति । पञ्चममेककमधीत्य विद्यार्थिनः तर्पणविधिः, सङ्कल्पविधिः, स्वस्तिवाचनं, गणेशाम्बिकयोः पूजनमिति विषयाणां प्रायोगिकं ज्ञानं प्राप्स्यन्ति ।	
प्रश्नपत्राध्यापनविधिः	एतत्पत्रान्तर्गतान् विषयान् समासेन प्रस्तूय व्यासपद्धत्या अवबोधनम् । तथा च वीडियोमाध्यमेन/प्रत्यक्षरूपेण वा प्रदर्शनम् ।	
सन्दर्भग्रन्थः	ग्रहशान्तिविधिः, संपादकः - पं. वेणीरामशर्मा गौड	
प्रस्तावना – उद्देश्यम् – सङ्गतिः –	• कर्मकाण्डे कलशस्थापनपुण्याहवाचनयोः तथा च नवग्रहमण्डलपूजनमसंख्यातरुद्रपूजनस्य च महन्महत्त्वं वर्तते । अतः एतेषां कर्मणां ज्ञानं पुरोहितस्य कृते नितान्तमावश्यकं भवति । • पुरोहितः अनुष्ठानकर्मणि पञ्चाङ्गपूजने विविधस्तोत्र पाठे च दक्षः भवेत् इति। • अनुष्ठानकर्मणि पञ्चाङ्गपूजनस्य प्राथम्यं वर्तते। • तत्र स्तोत्रपाठवैशिष्ट्येन देवता यजमानयोश्च संतुष्टिर्भवति।	
DSCC 2 (स्वशास्त्रीय विषय)	सामान्यपूजनप्रयोगः Unit – 1 • आचार्यादिवरणम् , ब्राह्मणप्रार्थना च • यजमानदम्पत्योर्हस्ते कङ्कणबन्धनम् • दिग्रक्षणम् Unit – 2 • पञ्चगव्यादिकरणम् • सर्वतोभद्र-स्थापनम् Unit – 3 • लिङ्गतोभद्रस्थापनम् • सर्वतोभद्र-लिङ्गतोभद्रमण्डलकारिकाञ्च Unit – 4 • अग्न्युत्तारणम् • प्राणप्रतिष्ठा-पञ्चभूसंस्कार-अग्निस्थापनञ्च Unit – 5 प्रायोगिकम् – • सर्वतोभद्र-लिङ्गतोभद्रनिर्माणविधिश्च	कुल 06
फलितांशः	प्रथममेककमधीत्य विद्यार्थिनः आचार्यादिवरणम् , ब्राह्मणप्रार्थना च यजमानदम्पत्योर्हस्ते कङ्कणबन्धनम् – दिग्रक्षणादि ज्ञानं प्राप्स्यन्ति । द्वितीयमेककमधीत्य विद्यार्थिनः पञ्चगव्यादिकरणम् सर्वतोभद्र-स्थापनम् पूजनज्ञानं प्राप्स्यन्ति । तृतीयमेककमधीत्य लिङ्गतोभद्रस्थापनम् सर्वतोभद्र-लिङ्गतोभद्रमण्डलकारिका पूजनज्ञानञ्च प्राप्स्यन्ति ।	

	चतुर्थमेककमधीत्य विद्यार्थिनः अग्न्युत्तारणम् प्राणप्रतिष्ठा-पञ्चभूसंस्कार- अग्निस्थापनञ्च ज्ञानं प्राप्स्यन्ति । पञ्चमेककमधीत्य विद्यार्थिनः सर्वतोभद्र-लिङ्गतोभद्रनिर्माणविधिश्चेति, प्रायोगिकं ज्ञानं प्राप्स्यन्ति ।	
प्रश्नपत्राध्यापनविधिः	एतत्पत्रान्तर्गतान् विषयान् समासेन प्रस्तूय व्यासपद्धत्या अवबोधनम् । विधीनां प्रयोगम् उच्चारणस्य च वीडियोमाध्यमेन/प्रत्यक्षरूपेण वा प्रदर्शनम् ।	
सन्दर्भग्रन्थः	ग्रहशान्तिविधिः, संपादकः - पं. वेणीरामशर्मा गौडः	
प्रस्तावना – उद्देश्यम् – सङ्गतिः – सङ्गतिः – DSCC 3 (स्वशास्त्रीय विषय)	- वेदे ऋषिभिः प्रोक्तं सम्पूर्णं वाक्यं सूक्तत्वेन अभिधीयते एवमेव स्तुतिः स्तोत्ररूपेण प्रसिद्धा, उभयोः ज्ञानेन तथा च धर्मदर्शनयोः ज्ञानं पौरोहित्यकर्मणि चन्द्रज्योत्स्नयेव सुप्रतिभाति अतोऽत्र प्रोक्तस्य ज्ञानं प्रशिक्षवः प्राप्स्यन्ति । - सूक्तस्तोत्रयोः धर्मदर्शनयोश्च ज्ञानेन पुरोहितयजमानसामाजिकाश्च स्वेष्टलाभान्विताः भवेयुः। - सूक्तं ऋग्वेदादिषु ऋषि प्रोक्तं भवति । - स्तोत्रं ऋषिभिः कविभिः भक्तैश्च गीतं । - वेदवेदाङ्गस्मृतिदर्शनरामायणमहाभारतपुराणादिषु प्रोक्तं धर्मानुष्ठानं मानवस्य सकलार्थसिद्धिप्रदं भवति। सामान्यपूजनप्रयोगः Unit – 1 - नवग्रहमण्डलस्थापनपूजनञ्च - असंख्यातरुद्रस्थापनपूजनञ्च - कुशकण्डिकाविधिः Unit – 2 - ग्रहहोममन्त्राः (नवग्रह-अधिदेवता-प्रत्यधिदेवता-पञ्चलोकपाल-वास्तु-क्षेत्रपाल- दशदिक्पाल-प्रधानहोममन्त्राश्च) - अग्निपूजनम्, स्विष्टकृद्धवनञ्च - भूरादिनवाहुतयः, बलिश्च Unit – 3 - पूर्णाहुतिः - वसोद्धाराहोमादि (वसोद्धाराहोमात् आरभ्य आशीर्वादपर्यन्तम्) Unit – 4 - श्रीगणपत्यथर्वशीर्षम् - श्रीसूक्तम्, पुरुषसूक्तम्, रुद्रसूक्तम् च Unit – 5	कुल 06

D. Dayal

	प्रायोगिकम् – अधीतविधीनां प्रायोगिकम्, सूक्तानां सस्वरपाठश्च	
फलितांशः	प्रथममेककमधीत्य विद्यार्थिनः नवग्रहमण्डलस्थापनपूजनञ्च संख्यातरुद्रस्थापनपूजन-कुशकण्डिकाविधिश्च ज्ञानम् अर्जयिष्यन्ति । द्वितीयमेककमधीत्य विद्यार्थिनः ग्रहहोममन्त्राः, अग्निपूजनम्, स्विष्टकृद्धवनम्-भूरादिनवाहुतयः, बलिश्च ज्ञानं प्राप्स्यन्ति । तृतीयमेककमधीत्य पूर्णाहुतिः वसोद्धाराहोमादि ज्ञानं प्राप्स्यन्ति पञ्चममेककमधीत्य विद्यार्थिनः श्रीगणपत्यथर्वशीर्षम् श्रीसूक्तम्, पुरुषसूक्तम्, रुद्रसूक्तम् च लयसहितं पाठं प्रायोगिकं ज्ञानञ्च प्राप्स्यन्ति ।	
प्रश्नपत्राध्यापनविधिः	एतत्पत्रान्तर्गतान् विषयान् समासेन प्रस्तूय व्यासपद्धत्या अवबोधनम् । विविधस्तोत्राणाम् उच्चारणस्य वीडियोमाध्यमेन/प्रत्यक्षरूपेण वा प्रदर्शनम् ।	
सन्दर्भग्रन्थः	ग्रहशान्तिविधिः, संपादकः - पं. वेणीरामशर्मा गौडः	

पत्र कोड एवं विषय	पाठ्यवस्तु विवरण	क्रेडिट
प्रस्तावना – उद्देश्यम् – सङ्गतिः – DSCC 04 (स्वशास्त्रीय विषय)	- संस्कार परिचयात्मके भागेऽत्र विवाहसंस्कारसामान्यपरिचयं तद् भेदाश्च संस्काराणां परिचयं, महत्त्वं प्रयोगविधीनां ज्ञानं च प्राप्स्यन्ति। - विवाहतश्चतुर्थीकर्मान्नाप्राशनान्तानि कर्माणि ज्ञात्वा समाजे भारतीयसंस्कृतेः संस्काराणां प्रयोगं कारयिष्यन्ति। - संस्काराणां ज्ञानं गृह्यसूत्रेषु प्रतिपादितं वर्तते स्मृतिपुराणेषु च विवृतमास्ते। संस्कारपरिचयः Unit – 1 - भारतीयसंस्कृतौ संस्काराणां स्वरूपं महत्त्वं च - विवाहसंस्कारस्य सामान्यपरिचयः विवाहभेदाश्च Unit – 2 - विवाहपद्धतिः सम्पूर्णम् Unit – 3 - यज्ञोपवीतपद्धतिः सम्पूर्णम् Unit – 4 - नवचण्डीपाठविधानम् (दुर्गासप्तशती आदितः आरभ्य प्रथमाध्याय पन्तम्) - महामृत्युञ्जयविधिः, रुद्राभिषेकविधिः च - प्रमुखस्तोत्राणि (सङ्कष्टनाशनगणेशस्तोत्रम्, गणेशपञ्चरत्नस्तोत्रम् अन्नपूर्णास्तोत्रम्, शिवताण्डवस्तोत्रम्, रामरक्षास्तोत्रज्ञानं) - प्रमुखव्रतानि-वारव्रतं-प्रदोषव्रतं-एकादशीव्रतादि Unit – 5	कुल 06

फलितांशः प्रश्नपत्राध्यापनविधिः संदर्भग्रन्थः	प्रायोगिकम् – अधीतविषयाणां साम्प्रतिकौचित्यविमर्शः प्रथमं एककम् अधीत्य विद्यार्थिनः भारतीयसंस्कृतौ संस्काराणां स्वरूपं महत्त्वं तथा सामान्यपरिचयञ्च ज्ञास्यन्ति । द्वितीयं तृतीयं चतुर्थं च एककम् अधीत्य विद्यार्थिनः विवाह-उपनयनसंस्कारविधेः तथा च नवचण्डीपाठविधानम् महामृत्युञ्जयविधिः, रुद्राभिषेकविधिः च प्रमुखस्तोत्राणि ज्ञानं ज्ञास्यन्ति । पञ्चमे एकके - विद्यार्थिनः अधीतविधीनां पद्धतीनां च प्रायोगिकं ज्ञानं ज्ञास्यन्ति । एतत्पत्रान्तर्गतान् विषयान् समासेन प्रस्तूय व्यासपद्धत्या अवबोधनम् । संस्कारविधेः मन्त्राणां स्वरोच्चारविधिं च वीडियोमाध्यमेन/प्रत्यक्षरूपेण वा प्रदर्शनम् । विवाहपद्धति- उपनयनपद्धतिश्च –पं वेणीरामशर्मा गौडः , दुर्गासप्तशती - नित्यकर्मपूजाप्रकाश गीताप्रेस	
प्रस्तावना – उद्देश्यम् – सङ्गतिः – DSCC 05 (स्वशास्त्रीय विषय)	• भारतीय संस्कृतेरिदं विशिष्टं महत्त्वं वर्तते यत् जातस्यजीवितस्य संस्कारास्तु भवन्त्येव अपि च मृतस्य च मृतोपरान्तेऽपि और्ध्वदैहिकान्त्येष्टिसंस्कारविधिः, एकोद्दिष्ट-पार्वणश्राद्धविधिः, शूलगवः वृषोत्सर्गश्चान्यान्योर्ध्वदैहिककर्माणि । सम्पाद्यन्ते येन दिवङ्गतस्यात्मनः मुक्तिरपि भवति । अतोऽत्र इमे विधयः अवबोधयिष्यन्ते । • एतेषां विधीनां ज्ञानेन शुद्धप्रयोगविधानेन च प्रशिक्षवः दक्षाः भूत्वा लोके अनेकरूपेण शान्तिं सद्भावनाञ्च प्रसारयिष्यन्ति । • गृह्यसूत्रेषु गरुडपुराणादिषु स्मृतिषु श्राद्धप्रकाशादिषु च एतेषां विधीनां प्रयोगाः सम्प्राप्यन्ते। और्ध्वदैहिकसंस्कारविधिः Unit – 1 • अन्त्येष्टिसंस्कारस्य शास्त्रीयस्वरूपं वैज्ञानिकमहत्त्वं च • अन्त्येष्टिसंस्कारसविधिः (अथ उत्क्रान्तिधेनुदान संकल्पः, देहोत्सर्गस्य अनन्तरं कृत्यम्) Unit – 2 • अन्त्येष्टिसंस्कारसविधिः (श्राद्ध-प्रयोगविधिः - मलिनषोडशीकृत्यम्) Unit – 3 • अन्त्येष्टिसंस्कारसविधिः (एकादशाहस्य कृत्यम्, द्वादशाहस्य कृत्यम्) Unit – 4	कुल 06

	• विविधश्राद्धम् (अन्तर्कर्मश्राद्धपद्धत्यानुसारम्) • एकोद्दिष्ट-पार्वणश्राद्धविधिश्च • श्रीमद्भगवद्गीता (2/15/18 अध्यायाः) Unit – 5 • प्रायोगिकम् – पार्वणश्राद्धविधेः प्रायोगिकम्	
फलितांशः	प्रथममेककमधीत्य विद्यार्थिनः अन्त्येष्टिसंस्कारस्य शास्त्रीयस्वरूपं वैज्ञानिकमहत्त्वस्य च ज्ञानं प्राप्स्यन्ति । द्वितीयमेककमधीत्य अन्त्येष्टिसंस्कारविधेः ज्ञानं प्राप्स्यन्ति । तृतीयमेककमधीत्य विद्यार्थिनः अन्त्येष्टिसंस्कारविधिः ज्ञानं प्राप्स्यन्ति । चतुर्थमेककमधीत्य विद्यार्थिनः एकोद्दिष्ट-पार्वणश्राद्धविधिः च ज्ञानं प्राप्स्यन्ति । श्रीमद्भगवद्गीतायाः द्वितीयोऽध्यायः, पञ्चमोऽध्यायः, अष्टादशोऽध्यायः इत्यनयोः ज्ञानं प्राप्स्यन्ति । पञ्चमे एकके - विद्यार्थिनः अधीतविधीनां पद्धतीनां च प्रायोगिकं ज्ञानं ज्ञास्यन्ति ।	
प्रश्नपत्राध्यापनविधिः	एतत्पत्रान्तर्गतान् विषयान् समासेन प्रस्तूय व्यासपद्धत्या अवबोधनम् । अन्त्येष्टि-एकोद्दिष्ट-पार्वणश्राद्धविधि-न्यान्योर्ध्वदैहिककर्मणां वीडियोमाध्यमेन प्रदर्शनम् ।	
सन्दर्भग्रन्थः	अन्तर्कर्म श्राद्धप्रकाश, पं. जोषणराम पाण्डेय प्रकाशकः - गीताप्रेस और्ध्वदैहिककर्मपद्धतिः, शास्त्री-अमृतलाल-त्रिकमजी- आचार्यः	
DSCC 06 (स्वशास्त्रीय विषय) (प्रायोगिकम्)	विषय – वाक्परीक्षा/सूक्तमन्त्रादिपाठोच्चारणप्रदर्शनम् / प्रयोगविधिप्रदर्शनम् । पठितसूक्तमन्त्रादिपाठोच्चारणप्रदर्शनम् / प्रयोगविधिप्रदर्शनम् ।	कुल 06
DSCC 07 (स्वशास्त्रीय विषय) सप्तमपत्रम्	विषय – परियोजना / प्रदत्तकार्यम्	कुल 04

दिनांक 16.09.2025

D. Dayal